

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

- (क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- (ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.
- (ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- (घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- (ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- (छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- (ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- (ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- (ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास-२११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.४.२०१६ अन्वये स्थापन
करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दिनांक २०.०६.२०१९ रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक
सन २०१९-२० या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

तत्त्वज्ञान

इयत्ता अकरावी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

T6N3V5

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA App द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या पृष्ठावरील Q.R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक, त्या पाठासंबंधित अध्ययन-अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : २०१९

पुनर्मुद्रण : जुलै २०२०

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११ ००४.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

तत्त्वज्ञान विषय समिती

श्रीमती मृणालिनी वनारसे, अध्यक्ष
डॉ. दीप्ति गंगावणे, सदस्य
डॉ. हरिश्चंद्र नवले, सदस्य
डॉ. शर्मिला वीरकर, सदस्य
प्रा. वर्षा जपे, सदस्य
डॉ. सीमा देशपांडे, सदस्य
डॉ. राजेसाहेब मारडकर, सदस्य
डॉ. श्रीधर आकाशकर, सदस्य
सौ. वर्षा सरोदे, सदस्य सचिव

तत्त्वज्ञान अभ्यास गट

डॉ. नागोराव कुंभार
प्रा. शितल येरूळे
प्रा. माधवी कवि
प्रा. ईश्वरअप्पा मठवाले
डॉ. मीनल कातरणीकर
प्रा. अजय शिंगाडे
डॉ. शांताराम गोवर्धन बुटे
डॉ. संतोष ठाकरे
डॉ. सचिन बाबुराव खोकले
प्रा. विजय कारेकर
प्रा. विद्या मिलिंद गारखेडकर
श्रीमती तनुजा येलाले

लेखक

डॉ. दीप्ति गंगावणे
श्रीमती मृणालिनी वनारसे

मुख्य समन्वयक

श्रीमती प्राची रवींद्र साठे

मुखपृष्ठ व सजावट

श्री. मुकिम शेख
अक्षरजुळणी
डीटीपी विभाग,
बालभारती, पुणे.

कागद

७० जी.एस.एम.क्रीमवोव्ह

मुद्रणादेश

मुद्रक

संयोजक

सौ. वर्षा सरोदे
सहायक विशेषाधिकारी, इतिहास व नागरिकशास्त्र
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे.

निर्मिती

श्री. सच्चितानंद आफळे,
मुख्य निर्मिती अधिकारी
श्री. प्रभाकर परब,
निर्मिती अधिकारी
श्री. शशांक कणिकदळे,
सहायक निर्मिती अधिकारी

प्रकाशक

श्री. विवेक उत्तम गोसावी, नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,
प्रभादेवी, मुंबई-२५.

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी बंधुता
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत

आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित
करून स्वतःप्रत अर्पण करित आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय
माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या
देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या
परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा
पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून
मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि
वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि
प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी
निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करित आहे. त्यांचे
कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे
सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रांनो,

या वर्षी तत्त्वज्ञान हा तुमच्यासाठी खूपसा नवीन असलेला विषय तुम्ही निवडला आहे, याबद्दल तुमचे कौतुक! तुम्हांला या विषयाबद्दल खूप उत्सुकता वाटत असेल. तत्त्वज्ञानाला सर्व शास्त्रांची किंवा ज्ञानशाखांची जननी मानले जाते. कला शाखेमध्ये मानवी जीवन, समाज आणि संस्कृती यांचा अनेक अंगांनी अभ्यास केला जातो. या सर्वांच्या जडण घडणीमध्ये तत्त्वज्ञानाचे प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे मोठे योगदान असते. या दृष्टीने पहाता, तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास कला शाखेच्या एकूणच अध्ययनासाठी पायाभूत असतो. या पुस्तकाचा एक उद्देश तुम्हांला या विषयाची ओळख व्हावी आणि त्याचे महत्त्व समजावे हा आहे.

तुम्ही हा विषय पहिल्यांदाच शिकणार असल्यामुळे दैनंदिन जीवनातली उदाहरणे घेऊन, शक्य तेवढ्या सोप्या भाषेत हा विषय स्पष्ट करण्यात आला आहे. तत्त्वज्ञान या विषयाचा आवाका खूप मोठा आहे. त्याच्या अनेक शाखा-उपशाखा आहेत. या पुस्तकाच्या पहिल्या पाठात तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप तुम्हांला समजावे यासाठी तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास विषय, त्यामध्ये विचारले जाणारे मुख्य प्रश्न आणि तत्त्वज्ञानाच्या पद्धती यांची ओळख करून देण्यात आली आहे. 'काय आहे?' 'कळते कसे?' आणि 'त्याचा आपल्या कृतींवर/जगण्यावर काय परिणाम होतो?' या तत्त्वज्ञानातील प्रमुख प्रश्नांवर या पुस्तकात भर देण्यात आला आहे. तत्त्वज्ञानाच्या शाखांशी तुमची ओळख दुसऱ्या पाठात झाल्यावर त्यातील वरील प्रश्नांशी संबंधित असलेल्या तीन शाखांचे, म्हणजे अनुक्रमे सत्तामीमांसा, ज्ञानमीमांसा आणि नीतीमीमांसा यांचे विवेचन नंतरच्या पाठांमध्ये आहे. शेवटच्या पाठात तत्त्वज्ञानाचा विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाशी काय आणि कसा संबंध आहे याची चर्चा आजच्या काळातील काही ठळक प्रश्नांच्या संदर्भात केली आहे.

आपण या पुस्तकात तत्त्वज्ञानाच्या जगभरात असलेल्या वेगवेगळ्या परंपरांपैकी भारतीय आणि पाश्चात्य या दोन परंपरांची ओळख करून घेणार आहोत. यामधून तत्त्वज्ञानाचा संस्कृतीशी, ऐतिहासिक कालखंडांशी कसा संबंध असतो हे तुमच्या लक्षात येईल.

११ वी मध्ये ज्या शाखांचा परिचय तुम्हांला होईल, त्यांचा सविस्तर अभ्यास आपण १२ वी मध्ये करू. त्याचबरोबर काही नवीन शाखा, नवे प्रश्न, नवे विचार यांचीही माहिती घेऊ. त्यासंबंधी विचार करू आणि आपल्या सर्वच अभ्यासाला, तसेच जीवनाला एक तात्त्विक बैठक देऊ. या दोन वर्षांमध्ये तुम्हांला या विषयाची गोडी लागेल आणि त्याचा सखोल अभ्यास करण्याची प्रेरणा तुम्हांला मिळेल अशी आशा आहे.

पुणे

दिनांक : २० जून २०१९

भारतीय सौर दिनांक : ३० ज्येष्ठ १९४९

(डॉ. सुनिल मगर)

संचालक

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

- शिक्षकांसाठी -

अकरावीत प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी 'तत्त्वज्ञान' हा विषय पूर्णपणे नवीन असतो. या विषयाबद्दल त्यांच्या मनात काही वेगळ्या धारणा असतात, त्यामुळे त्यांना या विषयाचे दडपण किंवा भीती वाटते. वस्तुतः रोजच्या जीवनातही तत्त्वज्ञानाशी संबंधित प्रश्नांशी, संकल्पनांशी, विचारांशी त्यांचा संबंध येतच असतो, पण त्या सर्वांच्या तात्त्विक स्वरूपाची जाणीव त्यांना नसते. ही जाणीव त्यांना करून देण्यासाठी तत्त्वज्ञान या विषयाची ओळख अशा पद्धतीने करून द्यायला हवी, की त्यांना या विषयाची गोडी लागेल; त्याचे सर्वांगीण महत्त्व समजेल. याच उद्देशाने या पुस्तकात जाणीवपूर्वक दैनंदिन जीवनातील उदाहरणे घेऊन शक्य तेवढ्या सोप्या भाषेत हा विषय स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तात्त्विक परिभाषेचा वापर जेवढा अपरिहार्य आहे, तेवढाच ठेवला आहे.

हा विषय विद्यार्थी पहिल्यांदाच शिकत असल्यामुळे या विषयाचे स्वरूप, त्याच्या शाखा, उपशाखा, पद्धती त्यामध्ये विचारात घेतले जाणारे प्रश्न आणि संकल्पना यांचा परिचय विद्यार्थ्यांना काही प्रमाणात माहिती या स्वरूपात करून दिला गेला असला तरी निव्वळ माहिती पुरवणे हे या पुस्तकाचे उद्दिष्ट नाही. विद्यार्थ्यांमध्ये तात्त्विक दृष्टिकोन रूजवणे, त्यांना विचार करायला प्रवृत्त करणे, चिकित्सक विचार करण्याची सवय लावणे ही या पुस्तकाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. यासाठी वर्गात विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारण्याची मुभा देणे एवढेच नव्हे, तर त्यासाठी अनुकूल वातावरण तयार करणे याची गरज आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांची चिंतनशीलता वाढीस लागेल.

तत्त्वज्ञान हा विषय इतर ज्ञानशाखांशी, तसेच प्रत्यक्ष जीवनाशी कसा जोडलेला आहे यासंबंधीचे मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांना मिळाल्यास या विषयाच्या अभ्यासाची गरज त्यांना समजेल. त्या दृष्टीने पुस्तकात तत्त्वज्ञान आणि संस्कृती, तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान व तंत्रज्ञान यांच्यातील सहसंबंधांचे विवेचन केले आहे. यामधून आंतरविद्याशाखीय अभ्यासाची ओळखही त्यांना होईल.

पाठांतरापेक्षा आकलन आणि उपयोजन यांच्यावर भर देण्याच्या हेतूने स्वाध्याय, आणि उपक्रमांची रचना केली आहे. पुस्तकातील विषयांशी संबंधित माहिती इतर स्रोतांमधून शोधणे, तिची योग्य मांडणी करता येणे, संवाद-चर्चा, लेखन आणि इतर सृजनशील पद्धतींनी आपले विचार व्यक्त करता येणे यासाठी हे उपक्रम आणि कृती खूप मोलाचे आहेत. त्याचबरोबर केवळ लेखन-वाचन या रूढ पद्धतीच नव्हे, तर प्रत्यक्ष निरीक्षण, चित्रे बघणे, संगीत ऐकणे, वेगवेगळ्या प्रकारचे खेळ खेळणे या प्रकारेही तत्त्वज्ञान शिकता येते, तत्त्वचिंतनातील आनंद घेता येतो हे विद्यार्थ्यांना त्यामधून अनुभवता येईल.

तत्त्वज्ञान या विषयाचा धाक न वाटता त्यामध्ये रुची निर्माण व्हावी, त्याचा अधिक अभ्यास करण्याची इच्छा निर्माण व्हावी या हेतूने या पुस्तकाची विशिष्ट रचना केली आहे. वर्गात शिकता-शिकवताना हा हेतू ध्यानात ठेवल्याने विद्यार्थी व शिक्षक दोघांनाही तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास आनंददायी आणि विचारसमृद्ध करणारा ठरेल ही आशा!

• क्षमता विधाने •

क्र.	घटक	क्षमता
१.	काय म्हणजे तत्त्वज्ञान ? कशासाठी तत्त्वज्ञान ?	<ul style="list-style-type: none"> ● तत्त्वज्ञान या विषयाचे वैशिष्ट्य स्पष्ट करता येणे. ● दैनंदिन भाषेतील तत्त्वज्ञान शब्दाचा वापर ; वैज्ञानिक दृष्टिकोन, कला-अभिव्यक्ती आणि तत्त्वज्ञानाचा दृष्टिकोन यांतील फरक सांगता येणे. ● तत्त्वज्ञानाचे जीवनात काय महत्त्व आहे ते सांगता येणे. ● तत्त्वज्ञानाचा उपयोग व्यवहारात कुठे कुठे होतो हे सोदाहरण सांगता येणे. ● तत्त्वज्ञानामुळे व्यक्तीच्या कृतींवर/वर्तनावर काय प्रभाव पडतो, हे स्पष्ट करता येणे.
२.	आहे काय ? कळते कसे ? करायचे काय ?	<ul style="list-style-type: none"> ● तत्त्वज्ञानातील मुख्य प्रश्न स्पष्ट करता येणे. ● तत्त्वज्ञानातील प्रश्नांचे मुख्य शाखांनुसार वर्गीकरण करता येणे. ● तत्त्वज्ञानाच्या शाखांचा परस्परसंबंध सांगता येणे. ● संस्कृती आणि तत्त्वज्ञान यांतील सहसंबंध सांगता येणे.
३.	दिसतं तसं नसतं ?	<ul style="list-style-type: none"> ● तत्त्वज्ञानातील सत्-असत्, नित्य-अनित्य या मुख्य संकल्पना स्पष्ट करता येणे. ● 'सत्' च्या संदर्भातील वेगवेगळ्या तात्त्विक उपपत्ती स्पष्ट करता येणे. ● सत्तामीमांसेतील मुख्य प्रश्न आणि त्या बदलत्या तात्त्विक भूमिका समजणे.
४.	जाणण्याविषयी जाणून घेताना	<ul style="list-style-type: none"> ● माहिती, ज्ञान, समजूत यांतील फरक स्पष्ट करता येणे. ● वेगवेगळी ज्ञानसाधने सोदाहरण स्पष्ट करता येणे. ● ज्ञानसाधनांचे चिकित्सक मूल्यमापन करता येणे. ● ज्ञानप्राप्तीची प्रक्रिया लक्षात येणे.
५.	स्वातंत्र्य आणि नीतिनियम	<ul style="list-style-type: none"> ● यांत्रिक क्रिया आणि मानवी कृती यांतील फरक लक्षात येणे. ● ऐच्छिक आणि अनेच्छिक कृती यांमधील फरक सांगता येणे. ● व्यक्ती आणि समुदायाच्या सहसंबंधाच्या दृष्टीने नीतिनियमांचे काय महत्त्व आहे हे सांगता येणे. ● 'नैतिक मूल्य' ही संकल्पना स्पष्ट करता येणे. ● नीतिशास्त्रातील मूलभूत संकल्पनांचे उपयोजन करता येणे.
६.	विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि तत्त्वज्ञान	<ul style="list-style-type: none"> ● विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या संदर्भात तत्त्वज्ञानाची भूमिका स्पष्ट करता येणे. ● ऊर्जेच्या वाढत्या वापराचा ऐतिहासिक आढावा घेता येणे. ● विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांचे आजच्या जीवनातील स्थान जाणून घेणे. ● शाश्वत विकास आणि पर्यायी जीवनशैली या कल्पना सोदाहरण स्पष्ट करता येणे.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	पाठाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१.	काय म्हणजे तत्त्वज्ञान ? कशासाठी तत्त्वज्ञान ?	१
२.	आहे काय ? कळते कसे ? करायचे काय ?	१७
३.	'दिसतं तसं नसतं'	३१
४.	जाणण्याविषयी जाणून घेताना	४०
५.	स्वातंत्र्य आणि नीतिनियम	५२
६.	विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि तत्त्वज्ञान	६३